

◀B>SUĐENJA, OČIŠĆENJA I ISTORIJSKE POUKE◀/B>

Timoti Garton EŠ

Sa engleskog prevela Bojana Jevtić

Šta bi narodi trebalo da učine u vezi sa svojom teškom prošlošću – glasi jedno od najvažnijih pitanja našeg doba. Mnoge zemlje našle su se pred ovim pitanjem: Čile, Argentina, Urugvaj, El Salvador, Španija posle Franka, Grčka posle kolonijalizma, Etiopija, Kambodža i, baš sada, sve post-komunističke zemlje centralne i istočne Evrope. Politikolozi, pravnici i aktivisti za ljudska prava, a mnogo manje istoričari, često su pisali o ovom pitanju, i prošlost su uglavnom predstavljali kao "prelazni" period od diktature do – nada mo se – stabilne demokratije. Materijali koji bi mogli da ispunje čitavu jednu biblioteku upravo se pripremaju u Južnoj Africi, Ruandi, Bosni i Hagu.

Ipak, o čemu se tu zapravo radi? Ne postoji ni jedna reč u engleskom jeziku koja to može da označi. U nemačkom se, naprotiv, koriste dve predugačke reči: *Geschichtsaufarbeitung* i *Vergangenheitsbewältigung*. Ovi izrazi mogu se prevesti na sledeće načine: *ispitivanje* prošlosti, *razmatranje* prošlosti, *suočavanje* sa prošlošću, *prihvatanje* ili, čak, *prevazilaženje* prošlosti. Više različitih jednako prihvatljivih prevoda ukazuje na to koliko je ovo pitanje složeno. Razume se, ako u jednom jeziku ne postoji izraz za nešto, to ne mora da znači da ne postoji i ta pojava koju bi izraz trebalo da označi. Ali to što u nemačkom jeziku ne postoji jedan nego dva izraza za ovaj pojam jasno pokazuje da je reč, izgleda, o nemačkoj osobenosti.

Da razjasnimo, mnogo reka uliva se u ovaj okean i svaka će na svoj način doći na red. Recimo, pravnik i aktivista u borbi za ljudska prava Arije Nejer nalazi u Argentini s početka osamdesetih godina začetke onoga što on zove "pokret ka samospoznaji"; i nema sumnje u to da je u različitim oblicima, poput recimo "komisije za utvrđivanje istine", početna

inicijativa došla iz Latinske Amerike. Kasnije se pojavilo još najmanje dvadesetak takvih komisija, premda nisu sve baš tako nazvane. Pa ipak, Nemačka je (za sada) jedina zemlja koja je ovakve komisije formirala dva puta: posle nacizma i posle komunizma.

Ja sam se za ovo pitanje zainteresovao prvo dok sam istraživao svoje dosjee u Štaziju, a kasnije, i u većoj meri, dok sam posmatrao kako centralnoevropske zemlje koje odlično poznajem rešavaju – ili ne rešavaju – pitanje komunističke prošlosti. Ovde ću se ograničiti na iskustvo centralne Evrope tokom osam godina posle pada komunizma. U stvari, želim da uporedim izuzetan slučaj Nemačke sa slučajevima njoj susednih zemalja iz istočne i centralne Evrope.

Da bih to uradio, postavio sam četiri osnovna pitanja: DA LI se uopšte, na bilo koji način, treba sećati prošlosti i razmišljati o njoj, ili jednostavno treba sve zaboraviti i okrenuti se budućnosti; ako je to uopšte potrebno, KADA treba skrenuti pažnju na prošlost; KO to treba da uradi; i, na kraju, ali ne i najmanje bitno, KAKO to učiniti?

I

Od 1989. godine u Nemačkoj je izričit odgovor na prvo pitanje – DA LI? – glasio: "Naravno da moramo da se sećamo prošlosti! Naravno da na sve moguće načine moramo da se suočimo sa istorijom komunističke diktature u Nemačkoj!" Nemačka je tako postavila nove standarde u razumevanju istorijske prošlosti.

Argumenti koji su izneti u prilog ovakvom preispitivanju prošlosti su moralne, psihološke i političke prirode. Zanimljivo je da se moralni imperativ, zahtev da se mora sačuvati seća-

nje, u Nemačkoj često citira u formi koja potiče iz jevrejske tradicije: "Sećanje je tajna iskupljenja." Zatim se nudi i psihološko tumačenje, pomenuto u veoma uticajnoj knjizi Aleksandra i Margarete Mičerlih: loše je po jedan narod, baš kao i za pojedinca, da potiskuje sećanje na tužne i zle stvari iz svoje prošlosti, a dobro je da se pokaje (*Trauerarbeit*). Povrh svega, tu je i politička ideja da će se sećanjem sprečiti nova zla. Kako se samo puta u Nemačkoj čula rečenica Džordža Santajane kako su oni koji zaborave osuđeni da ponove prošlost? **J**asno vam je zašto se u Nemačkoj smatra u najmanju ruku politički pogrešnim da se čak i posumnja u ovu opšte prihvaćenu mudrost. Kako bilo ko posle Holokausta sme i da pomene zaboravljanje? Ipak, osnovna pretpostavka se, u stvari, mnogo puta odbacivala. Oni koji se zalažu za zaboravljanje prošlosti su, iz istorijske perspektive gledano, brojniji. Samo dva dana posle ubistva Cezara, Ciceron je u rimskom Senatu izjavio da sećanje na ubistvo i sukob odmah mora da se prepusti večnom zaboravu: *oblivione sempiterna delendam*. Još od ugovora koji su 851. godine sklopili Lotar, Ludvig od Nemačke i Šarl od Francuske, pa do sporazuma iz Lozane 1923, evropski mirovni ugovori naglašavaju potrebu da se zaborave sve strahote. Isto važi i za francuske ustave iz 1814. i 1830. A i engleski građanski rat završio se potpisivanjem ugovora o nadoknadi štete i zaboravu.

I posle 1945. bilo je u Evropi mnogo primera zalaganja za politiku zaboravljanja. Posle početne euforije u vezi sa *epuration*, posleratna francuska republika bila je izgrađena na manje-više svesnoj politici koja je s jedne strane insistirala na mučnom sećanju na kolaboraciju u Višiju, a s druge strane na priči o okupiranoj Francuskoj sa objedinjujućim De Golovim nacionalnim mitom o posebnoj Francuskoj, uvek spremnoj na pobunu i otpor. U stvari, najveći deo posleratne zapadno-evropske demokratije zasnovan je na zaboravljanju: uzmimo primere kao što su Italija ili Austrija Kurta Valdhajma – i jedna i druga su uz pomoć saveznika srećno prekvalifikovane u nedužne žrtve nacističke agresije. Setimo se, takođe, i Zapadne Nemačke iz pedesetih godina, kada su se ulagali veliki naponi da se nacistička prošlost zaboravi.

Ima još mnogo primera. Tranzicija ka demokratskom društvu u Španiji posle 1975. podrazumevala je i svesnu odlu-

ku o neosvrtnju na ono što se dogodilo i izbegavanju da se "suoči" sa prošlošću. Pisac Horhe Semprun govori o "kolektivnoj i voljnoj amneziji". Ipak, valja napomenuti da je na početku zaista postojala želja da se nešto uradi, ali vođama Frankovaca se nije sudilo, nije bilo iskupljenja, nije bilo komisija za utvrđivanje istine. Na proslavi pedesete godišnjice od izbijanja španskog građanskog rata predsednik vlade Filipe Gonzales izjavio je da je građanski rat "konačno prepušten prošlosti", i "više nije prisutan u životu zemlje". **N**ailazimo na sličan primer i u Poljskoj posle pada komunizma. Tadeuš Mazovjecki, posle četrdeset godina prvi poljski predsednik vlade koji nije bio komunista, u svom pozdravnom govoru u parlamentu rekao je: "Povlačimo debelu liniju [*gruba linia*] prema prošlosti." Od tada je stalno isticao da je time hteo da kaže ono što je rekao u narednoj rečenici: njegova vlada treba da bude odgovorna samo za ono što ona bude radila. Međutim, sintagma "debeli linija" (često citirana u malo drugačijem obliku – "*gruba kreska*") ubrzo je postala nešto kao poslovice, i smatrala se oličenjem "španskog" pristupa teškoj prošlosti. To nije bilo u skladu sa prvobitnim kontekstom u kojem je Mazovjecki upotrebio ovu frazu, ali ipak daje odgovarajući sažet opis opšteg stava i samog Mazovjeckog i njegovih kolega.

Ako se dobro sećam tadašnjih govora, njihov opšti stav mogao bi se svesti na sledeće: šta je bilo, bilo je; nema suđenja, nema optuživanja; okrenimo se budućnosti, demokratiji i "Evropi", kao što je to i Španija učinila. Ovaj stav je prevagnuo: u Poljskoj je 1989. došlo do revolucije putem pregovora, i predstavnici starog režima još uvek su zauzimali vodeće položaje – uključujući i ministarska mesta. Ovo se delimično dogodilo i stoga što su oni do 1990. godine naprosto shvatili da nijedna postkomunistička partija ne može da pobedi na slobodnim izborima i tako se ponovo domogne vlasti. Zato nije postojao veliki politički pritisak da ljude treba stalno podsećati na užase komunističke prošlosti, a bilo je i mnogo prećih stvari koje je trebalo uraditi, kao što je, recimo, transformacija ekonomije uz pomoć takozvanog Balcerovičevog plana. Ipak, u pitanju je, takođe, bila i dublja filozofija – ona vrsta filozofije koju su prihvatili i Mazovjecki, liberalan katolik i veteran u poslovima solidarnosti, i mnogi drugi iz nekadašnjih opozicionih pokreta centralne Evrope.

U Nemačkoj, bivši nemački disidenti tražili su radikalno i sveobuhvatno razmatranje nedavne prošlosti. Naprotiv, u drugim delovima centralno-istočne Evrope upravo su disidenti – oni kojima je stari režim naneo mnogo patnji – hteli da povuku tu "debelu liniju" koja će ih odeliti od prošlosti. U Čehoslovačkoj je Vaclav Havel klasičan primer, i njegova politika iz prvih godina predsednikovanja, poput politike Mazovječkog, mogla bi se opisati kao politika preventivnog zaboravljanja. Slučaj sa Mađarskom bio je drugačiji. Tamo se konzervativna vlada Jožefa Antala, sastavljena od ljudi koji u borbi protiv komunizma nisu bili u prvim opozicionim redovima, upustila u živo retoričko razmatranje – ali njihove reči pokajanja nisu bile u skladu sa delima. Najoštriji kontrast, kao i obično, izbija u poređenju Nemačke i Poljske.

II

Dolazimo do drugog osnovnog pitanja: KADA? Jer, obično se srećemo sa neutralnim stavom: "Da, ali ne sada." Intelektualni argument za ovaj neo-rankeovski odgovor zasniva se na protivljenju bilo kakvom pokušaju da se piše istorija neposredne prošlosti: nismo se dovoljno udaljili od događaja da bismo shvatili njihovo značenje; još uvek smo emocionalno vezani za događaje i nisu nam dostupni svi podaci. Bolje je sačekati da prođe trideset godina i onda objaviti relevantnu zvaničnu dokumentaciju, koja će do tada biti dostupna u arhivima. Međutim, u post-komunističkoj centralnoj Evropi poslednji deo ovog argumenta zatvara vrzino kolo, jer upravo su oni koji kažu "nemamo dovoljno podataka" ljudi koji drže arhive pod ključem.

Pored ovog, ostali argumenti su političke prirode. Ono što bi trebalo da osnaži novu demokratiju u stvari će je uništiti. Previše detaljno ispitivanje teške prošlosti otvoriće stare rane i uneti razdor. Funkcionere, saradnike i one koji su podržavali diktaturu treba uključiti u nove demokratske tokove. Otuda je Herman Lube dobro primetio da je razlog za stvaranje stabilne demokratije u Zapadnoj Nemačkoj upravo to što je Adenauerova Zapadna Nemačka 1950. godine potisnula sećanje na nacističku prošlost upotrebiš i amnestiju i zaborav. To je nacistima pomoglo da postanu demokrate.

Ovaj stav, po mom mišljenju, možemo uspešno da opovrgnemo na sledeći način. Prvo, iz istoriografske perspektive, prilikom prikupljanja dokaza i poštovanja vremenske distance gubitak je jednako velik koliko i dobitak: svedoci umiru, drugi zaboravljaju, ili, u najmanju ruku, prerađuju svoja sećanja, i, na kraju, najveći užasi najlošije su sačuvani u dokumentaciji. Drugo, žrtve i njihovi rođaci imaju moralno pravo da znaju ko je odgovoran za smrt i mučenje njihovih najbližih. Treće, čekanje i potiskivanje sećanja ima svoju psihološku i političku cenu. Činjenica da mučitelji i komandiri ostaju nekažnjeni i da se čak zadržavaju na visokim položajima kompromituje novi režim u očima onih koji bi taj isti režim trebalo najviše da podrže. Prljavi detalji iz prošlosti stalno izbijaju na površinu i koriste se, često još prljavije, u aktuelnim političkim raspravama.

Kada je Francuska u pitanju, Anri Ruso je ovo vrlo slikovito opisao kao sindrom Višija. On je upotrebio poređenje sa hroničnom groznicom, starom malarijom u kostima francuske političke strukture. Imali smo prilika da se prethodnih godina uverimo da je ovo pitanje još uvek otvoreno, s obzirom na neka otkrića o višijevskoj prošlosti Fransoa Mitterana. Tako je i sa Nemačkom. U svojoj novoj knjizi *Politika i pitanje krivice* politikolog iz Berlina Gesine Švan pažljivo ispituje političku i psihološku cenu koju je SR Nemačka platila za "namerno ćutanje" o zločinima i užasima nacizma – Gesine Švan to naziva *Beschweigen* – u javnom životu Zapadne Nemačke, u školama i pre svega porodicama, tokom pedesetih godina ovog veka. Sistematsko, akademsko, novinarsko i pedagoško razmatranje nacističke prošlosti posledica je često oštre reakcije protiv represije iz pedesetih. U stvari, predugački, složeni izrazi koje sam pomenuo na početku poglavlja *Geschichtsaufarbeitung* i *Vergangenheitsbewältigung*, ušli su u stalnu upotrebu tek tokom šezdesetih.

Mnogi pripadnici veoma uticajne generacije zapadno-nemačke "klase '68" smatrali su da potiskivanje sećanja na nacističku prošlost i antikomunizam starije generacije zapravo predstavljaju samo dve strane istog novčića. Baš zato su i formirali jednu krajnje prijatnu i gotovo ružičastu sliku o komunističkoj Istočnoj Nemačkoj, ne pomenuvši uopšte, na primer, Štazi. Ovde uočavamo jednu zanimljivu, ako ne i na-

stranu sličnost. Njihov revolt izazvan neuspehom očeva da se u potpunosti suoče sa prošlošću bivše nemačke diktature uzrokovao je i njihov sopstveni neuspeh da jasno vide sva zla sadašnjice.

U svakom slučaju, osećaj da je zbog tog zakašnjenja u tumačenju nacističke prošlosti plaćena visoka cena jedan je od razloga zašto je posle 1989. tako ekspresno prihvaćena ideja da se odmah "preispita" komunistička prošlost u Nemačkoj.

III

Slučaj Nemačke takođe je vezan i za moje treće pitanje: ko? Razume se, bilo je i pre dugog ćutanja iz pedesetih pokušaja denacifikacije, koju su sprovodile okupatorske snage, bilo je i nirnberških procesa, koje su vodile savezničke zemlje, pobednice u ratu. I Nirnberg i denacifikacija se od tada pominju u svim raspravama na ovu temu. Zaista ima očiglednih prednosti u tome da neko spolja rešava različita unutrašnja pitanja posle potpunog poraza. Nema političkih pritisaka iznutra, kakav, recimo, vrše vojne snage u Latinskoj Americi ili i dalje vrlo aktivne službe bezbednosti u današnjoj Rusiji. Nešto se rešava. Ali ima i nedostataka. Neko bi, zaista s pravom, mogao da kaže da su godine potiskivanja za vreme Adenauera bile delimično i odgovor na ono što su mnogi videli kao "pravdu pobednika" i istoriju pobednika.

U većem delu postkomunističke Evrope imamo slučajeve potpuno oprečne onome što se događalo u Nemačkoj posle 1945. Daleko od toga da su postkomunističke zemlje svoj novi status doživljavale kao okupaciju, naprotiv, sve su smatrale da su se oslobodile okupacije. Pored toga, samo pet zemalja – Poljska, Mađarska, Rumunija, Bugarska i Albanija – uspelo je da se suoči sa komunističkom prošlošću (ili da se sa njom ne suoči) u okviru onih državnih granica unutar kojih je došlo i do pada komunizma. U svim drugim zemljama – u bivšem Sovjetskom Savezu, bivšoj Jugoslaviji i u bivšoj Čehoslovačkoj – nastale su nove, manje države naslednice. Ili, tačnije, kako same često naglašavaju, to *nisu* naslednice. Za zemlju poput Litvanije, koja je zaista bila okupirana i svim silama se trudi da izgradi nov nacionalni i državni identitet, ogromno je iskušenje reći "To su bili oni, a ne mi". Pa ipak, čak i za Ruse, iskušenje je reći: "To je bio Sovjetski Savez, a ne Rusija".

Položaj Nemačke opet je poseban. Dok Poljaci i Mađari mogu takoreći sami da se posvete svojoj prošlosti, istočni i zapadni Nemci treba zajedno da se suoče sa njom. Nezadovoljni istočni Nemci mešajući različite istorijske metafore pričaju o *Anschlussu*, koji prati "pravda pobednika". Ali ovo je bio dobrovoljan *Anschluss*, za koji je na slobodnim izborima glasala većina istočnih Nemaca; i upravo su se istočni Nemci najhrabrije suočili sa prošlošću. Međutim, otpor je razumljiv. Ima mnogo slučajeva da zapadni Nemci osuđuju istočne Nemce, kako na sudovima tako i u svakodnevnom životu.

Ova posebna nemačka opsednutost sobom, ili polu-opsednutost, nameće pitanja koja obično postavljaju spoljni učesnici u procesu. Imamo i praktično pitanje svenarodnog prihvatanja. Ali, imamo i moralno pitanje. Otkud nama – koji se nikad nismo našli pred dilemama koje postavlja život pod diktaturom – pravo da osuđujemo one koji su bili izloženi diktaturi? Da li znamo kako bismo se mi ponašali? Možda bismo mi takođe postali partijski funkcioneri ili

špijuni tajne policije? Dakle, otkuda nam pravo da nekoga optužujemo? Ali, isto tako, otkud nam pravo da opraštamo? "Ne opraštaj", piše Zbignjev Herbert, veliki pesnik poljskog pokreta otpora:

*Ne opraštaj, jer ti nemaš pravo na to,
u ime onih koji su udarac izdaje osetili u zoru.*

Samo žrtve imaju pravo da praštaju.

IV

Ovo je velik problem i za one koji su unutar države. Čak i kada ste u državi, pred vama je pitanje: ko ima pravo da sudi? Parlament? Sudije? Specijalne komisije ili tribunali? Mediji? Ili, možda, istoričari? U ovom trenutku, pitanje ko stapa se sa pitanjem KAKO. U naslovu sam naznačio tri glavna puta: suđenja, očišćenja ili istorijske pouke. (Izostavio sam izuzetno važna, ali i veoma složena pitanja rehabilitacije, kompenzacije i nekakve nadoknade za žrtve ili njihove rođake.)

Izbor puta, i mera u kojoj ga se treba pridržavati, zavisi od prirode prethodne diktature, načina tranzicije, i konkretne situacije u kojoj se nalazi nastupajuće demokratsko društvo – ako se uopšte teži uspostavljanju takvog društva. Tako su, na primer, politički pritisci u centralnoj Evropi manje oštri od onih u Latinskoj Americi. Ali je i represija bila znatno drugačija.

Američka književnica Tina Rozenberg jasno se rekla: u Latinskoj Americi represija je bila duboka, u centralnoj Evropi bila je široka. U Latinskoj Americi postojale su grupe očiglednih žrtava. Ti su ljudi mučeni, ubijani ili, da upotrebim jedan čudan ali izuzetno snažan izraz, "nestali", a oteli su ih vojnici ili policajci, pripadnici odreda smrti, koji su, razume se, bili zlikovci. Posle staljinističkog perioda, u centralnoj Evropi, sa malim izuzecima, režimi su se uglavnom održavali na vlasti vršeći manji pritisak na mnogo veći broj ljudi. Mnogi ljudi našli su se i na jednoj i na drugoj strani. Društvo se držalo u pokornosti preko miliona liliputanskih mreža svakodnevnih laži, konformizama i kompromisa. Upravo je ovo neprestano isticao Vaclav Havel. U ovim poznim ili posttotalitarnim režimima, kaže Havel, linija razdvajanja nije prolazila između "njih" i "nas", nego kroz svakog ponaosob. Niko nije bio isključivo žrtva: svako je, u većoj ili manjoj meri, bio i odgovoran.

Ako je ovo tačno, onda je mnogo teže odrediti kome treba suditi, ako za to uopšte i ima potrebe. Havelov odgovor je jasan i glasi: svakome i, otuda, nikome. Odgovor Adama Mišnjaka bio je takođe izričit. Treba suditi onima koji predstavljaju izuzetke koji potvrđuju pravilo, a to su pojedinačni slučajevi nezamislive brutalnosti, poput pripadnika poljske tajne službe koji su direktno odgovorni za ubistvo sveštenika Solidarnosti oca Jeržija Popjeluška.

Sudska dokumentacija iz postkomunističke centralne Evrope zapravo je vrlo raznovrsna. U zemlji koja je u to vreme još uvek bila Čehoslovačka, dva starija funkcionera optužena su posle 1990. za učešće u suzbijanju antirežimskih demonstracija iz 1988. i s početka 1989. Godine 1993, skupština Češke Republike donela je povodom nezakonitog karaktera komunističkog

režima zakonsku uredbu za utvrđivanje zločina koji iz "političkih razloga" nisu razmatrani u komunističkom periodu. Osnovano je posebno odeljenje za obradu dokumentacije i istraživanje zločina iz vremena komunizma. Podignuta je i optužnica protiv trojice bivših lidera komunističke partije koji su pomogli invaziju Varšavskog pakta na Čehoslovačku 1968. U Poljskoj je general Jaruzelski podvrgnut ispitivanju jer je naredio da se uništi sva dokumentacija politbiroa, a zatim je i optužen zbog umešanosti u ubistva radnika koji su protestovali na baltičkoj obali 1970. i 1971. Jedan broj viših službenika osuđen je zbog ubijanja radnika koji su štrajkovali za vreme vanrednog stanja 1981. i 1982. Ali, sve u svemu, ti sudski procesi bili su neuverljivi, nepovezani i uglavnom bez dovoljno dokaza.

Nemačka je, kako se i moglo pretpostaviti, bila najsystematičnija. Graničari su izvedeni pred sud i osuđeni za ubistva ljudi koji su pokušali da pobegnu iz Istočne Nemačke. Nedavno je poslednji nemački komunistički lider Egon Krenz osuđen na šest i po godina zatvora zbog politike "ustreljivanja" na granici. Zajedno sa njim i nekoliko drugih viših službenika proglašeno je krivim. Ipak, čak i u Nemačkoj rezultati su, najblaže rečeno, šaroliki.

U argumentaciji u prilog suđenjima uglavnom se navodi da se na taj način makar malo ispravlja nepravda naneta žrtvama; suđenjima se pripadnici vojske i policije sprečavaju da ubuduće krše zakon; suđenja služe kao primer i jačaju vladavinu prava; konačno, suđenja pomažu da javnost sazna pravu istinu i dovode do neke vrste opšte katarze. Prva stavka – pravda za žrtve – sigurno važi za neke slučajeve; druga je održiva u manjoj meri, jer tamo gde je značajno sprečiti zloupotrebe službenog položaja (kao na primer u Rusiji), nema takvih suđenja, a tamo gde je bilo suđenja (kao u Nemačkoj), takve preventivne mere gotovo da nisu ni bile potrebne.

Da li su ova suđenja ojačala vladavinu prava? Teško je reći da jesu. Jednakost pred zakonom je temeljno načelo; ali čak i u Nemačkoj, a još više u drugim zemljama, izvršen je radikalni, proizvoljan, ispolitizovan izbor optuženih. Onda imamo i poznati problem da se ljudima sudi za zločine koji se, prema zakonu tih zemalja, u vreme kada su počinjeni nisu smatrali zločinima. Kako da se ne prekrši princip poštovanja zakona iz određenog vremena, *nulla poena sine lege*?

Rešeni da ne ponove "nirnberšku" proceduru, nemački tužioci su pokušali da utvrde zločine koji su bili nezakoniti po ondašnjem zakonu Istočne Nemačke. Međutim, ovo podrazumeva vrlo selektivnu primenu zakona Istočne Nemačke, pa se na taj način krši drugi osnovni princip. (S druge strane, tužiocima bi trebalo suditi za klevetu istočnonemačke države, jer je to prema zakonu Istočne Nemačke takođe prekršaj!) I kada nije bilo moguće sprovesti sudsku proceduru do kraja, tužioci su premostili jaz jednim prilično čudnim pozivanjem na "prirodno pravo". U međuvremenu, bivši ministar državne bezbednosti Erih Milke bio osuđen ne zato što je bio odgovoran za postupke režima, nego zbog učešća u ubistvu policajca, koje se dogodilo 1931, u vreme dok je Milke bio mladi ratoborni komunistički aktivista. Od suđenja Erihu Honekeru, koji je bio na čelu partije od 1971. do 1989, odustalo se na kraju zbog njegovog lošeg zdravstvenog stanja. Posle toga Honeker je pobjegao u Čile da u miru proživi poslednjih nekoliko meseci.

Nijedan od ovih slučajeva nije baš mnogo doprineo opštoj katarzi. Javno treba reći: hiljade stranica zakonskih argumenata malo je doprinelo rasvetljavanju prave istorije režima, naročito običnom čitaocu. A ni budući proučavaoci komunizma neće koristiti dokumentaciju sa ovih suđenja na način na koji mi, da bismo shvatili nacizam, i dalje koristimo dokumentaciju sa nirnberških suđenja.

Slučaj Mađarske je zanimljiv izuzetak. Tamo je parlament prvo odobrio zakon koji je, kao onaj u Češkoj, ukinuo ograničenja za prekršaje krađa i ubistava za vreme komunizma, ali je ustavni sud taj zakon odbacio uz opravdanje da bi to bila retroaktivna pravda. Onda je donet novi zakon isključivo u vezi sa zločinima počinjenim za vreme revolucije 1956. Ovaj zakon je krenuo drugim smerom i primenjivao se uz poštovanje ženevske i njujorške konvencije o "ratnim zločinima" i "zločinima protiv čovečnosti", a vezi sa događajima iz 1956. Za razliku od nemačkih tužilaca, a naročito za razliku od tužilaca u centralnoj Evropi, mađarski tužioci zastupali su stav da neke stvari počinjene u komunističkom periodu spadaju u kategoriju nirnberških procesa – dakle, da se mogu odrediti kao "zločini protiv čovečnosti" i "ratni zločini" – i da su u to vreme ovi propisi, makar i fiktivno, bili na snazi prema međunarodnom pravu.

Drugi je put pokajanje i očišćenje. Ili, blaže rečeno, administrativna diskvalifikacija. Što se ovoga tiče, nije samo Nemačka postavila izvesne standarde. Delimično i kao odgovor na Havelovo načelo opraštanja unapred, čehoslovački parlament je u jesen 1991. izglasao jedan drakonski zakon. Tim zakonom je izuzetno velik broj ljudi – uključujući visoke partijske funkcionere, pripadnike milicije, agente i, kako je rečeno, "svesne saradnike" službe državne bezbednosti – osuđen na udaljavanje sa svih poslova u državnoj službi. U Češkoj ovaj proces nije nazvan "očišćenje" (nešto blaži izraz), nego *lustrace*, što je izraz koji potiče iz latinskog jezika i podrazumeva i "prosvetljenje" i "ritualno pročišćenje". Zahvaljujući Česima možemo da oživimo i staru englesku reč: "lustration" (obred očišćenja od greha, pročišćenje). Među značenjima koje daje Oksfordski rečnik engleskog jezika, uz propratne citate od sedamnaestog do devetnaestog veka, nalaze se i sledeća: "pročišćenje, naročito duhovno i moralno" i "čin pokajničkog žrtvovanja ili obred pročišćenja".

Čehoslovačko očišćenje je u svojoj prvobitnoj formi delovalo nešto više od godinu dana, dok se Čehoslovačka nije raspala na dva dela. I dok je Češka Republika nastavila da primenjuje modifikovanu verziju, Slovačka je obustavila očišćenje. Treba reći da je u Češkoj ovim zakonom jedan broj veoma kompromitovanih ljudi sprečen da učestvuje u javnom životu, dok su slične osobe u Slovačkoj i dalje činile veliku štetu. Međutim, prvobitni zakonski sistem bio je izuzetno strog i proceduralno nepravedan u toj meri da je predsednik Havel javno ispoljio veliko oklevanje prilikom potpisivanja zakona, a i Savet Evrope je protestovao zbog njega. Kategorična diskvalifikacija značila je da se posebne lične okolnosti pojedinaca neće uzimati u obzir. Na osnovu često površnih istraživanja tajne policije i pregledanja drugih zvaničnih dokumenata, komisija bi utvrđivala da li neka osoba pripada nekoj od posebnih kategorija. Ljudima koji su bili javno žigosani nije bilo dostupna sva dokumentacija, i oni su imali samo ograničeno pravo žalbe. Naime, oni bi bili proglašeni krivima dok se ne dokaže da su nevini.

Nemački zakon o dosijeima Štazija mnogo je precizniji. Zaposleni prime kratak pregled dokumentacije sa dokazima o postojanju posebnih dosijea iz takozvane Gaukove službe (posebnog ministarstva koje je formirano da bi se razrešila

111 milja duga dokumentacija Štazija i nezvanično nazvanog po predsedavajućem Joahimu Gauku, istočnonemačkom svešteniku), a onda poslodavac donosi pojedinačne odluke, i razmatra slučaj po slučaj. Čak i u javnoj službi nekih dve trećine negativno ocenjenih službenika nije bilo otpušteno. Zaposleni mogu da se žale radničkim sudovima. Ipak, i ovako je bilo mnogo nepravdi – čak i ako osuda u medijima nije već uništila privatni život neke osobe. I same brojke su rečite: od kraja juna 1996. u nadležnosti Gaukove službe pokrenuto je više od 1,7 miliona postupaka protiv negativno ocenjenih ljudi. Drugim rečima, otprilike jedan od deset istočnih Nemaca bio je, da kažemo kolokvijalnim jezikom, "gaukovan". U ovom slučaju stroga proceduralna jednakost može zapravo da prikrije dublje strukturalne nejednakosti. Zaposleni u Istočnoj Nemačkoj podvrgnuti su testovima kojima nikada neće biti podvrgnuti zaposleni u Zapadnoj Nemačkoj.

Čovek, međutim, treba da razmišlja i o posledicama neizvršenog očišćenja. U Poljskoj su na početku hteli da primene "španski" model. Ali, tokom godine pitanje u vezi sa opstankom bivših komunista na važnim položajima podstaklo je mnogo rasprava na poljskoj političkoj sceni. U leto 1992. ministar unutrašnjih poslova jedne čisto komunističke vlade stavio je na uvid parlamentu dosijee koji otkrivaju da su istaknuti političari bili saradnici tajne policije. Razume se, imena su procurela u štampu. Ova takozvana *noc teczek* – noć dugih dokumenata – dala je nov podsticaj razvoju demokratije i bukvalno dovela do pada vlade. Decembra 1995. ministar unutrašnjih poslova koji je napuštao funkciju, uz saglasnost predsednika koji je takođe napuštao funkciju, optužio je svog post-komunističkog premijera da je agent koji radi za rusku obaveštajnu službu. Predsednik vlade je potom dao ostavku, a ova afera još uvek budi pažnju: u poslednjoj kampanji za parlamentarne izbore ove jeseni posumnjalo se da je sadašnji postkomunistički predsednik Poljske Aleksander Kvašnjevski takođe bio u bliskom kontaktu sa ruskim agentom koji je, navodno, "oterao" bivšeg premijera sa položaja.

Dakle, u nedostatku usaglašene javne zakonske procedure Poljska nije iskusila španski model konsenzusa, nego gorak model svirepe političke zloupotrebe dokumentacije. Kao prilično zakasneli protivotrov za ovo bolesno stanje, poljski

parlament je ove godine konačno pripremio brižljivo razrađen predlog zakona o očišćenju. Ovaj zakon nalaže ljudima koji rade na važnim javnim funkcijama, uključujući i državne medije, da u trenutku kada se kandiduju ili konkurišu za posao potpišu izjavu u kojoj im se postavlja pitanje da li su "svesno saradivali" sa tajnom službom u periodu od juna 1944. do maja 1990. Na nedavnim parlamentarnim izborima video sam da su biračka mesta oblepljena posterima na kojima su bile duge liste kandidata i ispod svakog imena stajala je izjava. Samo priznanje o saradnji ne znači automatsku diskvalifikaciju iz izborne trke. Ipak, treba reći da je samo nekoliko kandidata na postkomunističkoj listi priznalo da je saradivalo. Jedino ako slažete i potpišete da niste saradivali, a jeste, sledi diskvalifikacija na deset godina. Izjavi o nevinosti treba u tajnosti da proveri takozvani sud za pokajanje (Lustracioni sud).

Mađarska je sličan zakon donela 1997, i on se polako primenjuje. Komisija u Mađarskoj zabranjuje da javne funkcije obavljaju oni koji su ranije bili u vrhu vlasti, ali njihova imena objavljuje javno tek onda kada oni odbiju da se dobrovoljno povuku sa funkcije. Odmah nakon donošenja zakona, premijer Đula Horn je priznao da je prema zakonskim odredbama bio negativno ocenjen zato što je bio u milicijskim odredima koji su hteli da slome revoluciju iz 1956, kao i zbog toga što je kao ministar spoljnih poslova primao informacije od tajne policije. I pored toga, on je odbio da podnese ostavku i rekao da smatra da je to pitanje rešeno. I u slučaju Poljske i u slučaju Mađarske sužen je krug ljudi koje treba proveriti, što je, po mom mišljenju, pametno, kada se uporedi sa nemačkim primerom, gde je tih ljudi bilo previše.

Neki analitičari su nastavili da razrađuju pitanje očišćenja. Oni kažu da su postkomunističke partije ponovo osvojile vlast u svim zemljama u kojima nije došlo do očišćenja, kao u Poljskoj, Mađarskoj i drugim zemljama istočne i jugoistočne Evrope. Samo u onim zemljama gde je proces očišćenja okončan, kao u Čehoslovačkoj i Nemačkoj, to se nije dogodilo. Ipak, stara je istorijska zabluda izvlačiti zaključke o kauzalitetu – *cum hoc, ergo propter hoc*. Pažljiva analiza pokazaće nam da je u Istočnoj Nemačkoj postkomunistička partija dobro prošla na izborima, a jedan od razloga za to je upravo otpor prema onome što bi se moglo nazvati zapadnonemačkom okupacijom i pravdom pobjednika. U stvari, broj glasova koje je postkomunistička PDS dobila u Istočnoj Nemačkoj na poslednjim izborima u oktobru 1994. poklapa se sa brojem ljudi koji su bili podvrgnuti nadležnosti "Gaukove službe": oko 1,7 miliona. (Ne želim da izvlačim nikakve zaključke iz ovoga, ali ipak...)

Ne sme se jednostavno pretpostaviti da povratak na vlast postkomunističkih partija sa besprekornim socijaldemokratskim programom loše utiče na konsolidaciju demokratije. Ali tačno je i to da je u Poljskoj i Mađarskoj nova demokratija uzdrmana pitanjima koja se javljaju usled nedostatka pokajanja, kao i zbog sadašnje aktivnosti službe bezbednosti. A povratak na vlast ne samo postkomunističkih partija nego i istorijski kompromitovanih osoba daje osnova za narodno nezadovoljstvo i neslaganje sa radom čitave nove parlamentarne demokratije: "Ako su takvi ljudi izabrani, onda očigledno nešto nije u redu sa izborima."

Konačno, postoji i nešto što bih ja nazvao "istorijskim poukama". Ima nekoliko vrsta ovih pouka: državne ili nezavisne, javne ili privatne. Klasičan model državne, javne istorijske pouke jeste uspostavljanje "komisija za utvrđivanje istine", koje su prvi put formirane u Latinskoj Ame-

rici, a sada ih ima u Južnoj Africi. Kao što je primetio Hose Zalaket, jedan od osnivača čileanske komisije za utvrđivanje istine, nije stvar samo u tome da se što je moguće više utvrdi istina o prethodnoj diktaturi, nego da se ta istina i "obznanila". Nije cilj samo saznanje, nego i priznanje. U tim komisijama dominantan je element političkog pozorišta, one su neka vrsta javnih poučnih predstava. Nadbiskup Tutu je jasno pokazao da je potpuno svestan toga. On predvodi one koji plaču dok preživeli ispovedaju svoje patnje i dok pripadnici tajne policije priznaju svoju brutalnost. Cilj nije sudska kazna: u Južnoj Africi potpuno priznanje ne dovodi do kazne nego do pomilovanja. Istina se utvrđuje samo formalno i do one mere do koje se istina uopšte i može utvrditi; ako je moguće, treba postići kolektivnu katarzu, nalik na onu o kojoj je pisao Aristotel u vezi sa grčkom tragedijom, a onda krenuti dalje. U Južnoj Africi, kao i u Čileu, ciljevi komisije su i "Istina" i "Pomirenje". A nada je u tome da će se preko jednog stići do drugog.

Neko bi mogao pomisliti da je ovaj model naročito podesan za postkomunistički svet, gde su se režimi održavali manje pomoću neposrednih pritisaka, a više upotrebom svakodnevnih laži. I opet, samo se u Nemačkoj zaista isprobao ovakav model, ali se čak i Nemci nisu usudili da upotrebe reč "istina". Umesto toga, parlamentarna komisija kojom je predsedavao istočnonemački sveštenik i nekadašnji disident nezgrapno je nazvana "Anketna komisija nemačke skupštine za istraživanje prošlosti i utvrđivanje posledica diktature SED-a u Nemačkoj" (SED je skraćenica za istočnonemačku komunističku partiju). Saslušano je na hiljade svedoka, stručnjaci su podneli brojne izveštaje, čitav događaj su pratili i mediji. I sada imamo izveštaj dug 15.378 stranica – a druga po redu anketna komisija upravo radi na pripremi novog izveštaja. Ima dosta problema u vezi sa ovim izveštajem. I sam rečnik koji je upotrebljen u izveštaju izaziva podozrenje. Neki istorijski stavovi rezultat su kompromisa sa zapadnonemačkim političkim partijama koje su zabrinute zbog svoje prošlosti. Kao zvaničan dokument taj izveštaj je bezvredan. Za proučavaoce istočno-nemačke diktature ovaj izveštaj mogao je da bude isto ono što su za proučavaoce Trećeg rajha predstavljali nirnberški procesi.

U Poljskoj i Čehoslovačkoj, naprotiv, narodne istražne ko-

misije su se usredsredile na glavne krize u istoriji komunističke države: Solidarnost i Praško proleće. U oba slučaja najveći značaj dat je vezi sa Sovjetskim Savezom. Ko je "pozvao" Crvenu armiju da okupira Čehoslovačku u avgustu 1968? Ko je odgovoran za opsadno stanje u Poljskoj 1981? I u Mađarskoj, takođe, zvanična istraživanja usredsređena su uglavnom na revoluciju iz 1956. i na sovjetsku okupaciju koja je slomila revoluciju. Dakle, umesto da se odgovore na pitanja šta su Poljaci uradili Poljacima, Česi i Slovaci Česima i Slovacima, Mađari Mađarima, ove nacije bave se nepravdom koju im je naneo Sovjetski Savez. Umesto da u miru razmisle, kao što je Havel govorio, o ličnoj odgovornosti koju svi pojedinačno snose za podržavanje komunističkog režima, ljudi se ujedinjuju u pravednom gnevu prema izdajnicima koji su pozvali Ruse.

Mora se pažljivo ispitati zašto nema više komisija za utvrđivanje istine. Deo objašnjenja leži u kombinaciji sledeća dva elementa: istorijski održivog ali istovremeno i prijatnog uverenja da su režimi bili nametnuti spolja, i neprijatnog saznanja da su gotovo svi dali svoj doprinos u održavanju diktatorskih sistema.

Druge vrste istorijske pouke manje je formalna i manje je ritualnog karaktera, ali zahteva popustljivost države. Reč je o tome da treba otvoriti arhive prethodnog režima i naučnicima, novinarima, piscima, filmskim stvaraocima pružiti podatke, a onda dopustiti i snimanje velikog broja dokumentarnih filmova. Nemačka je u vezi sa ovim najviše uradila. Od velike koristi bilo je i to što je Istočna Nemačka kao država prestala da postoji 3. oktobra 1990. Gotovo sva arhivska dokumentacija bivše Nemačke Demokratske Republike je otvorena, i predstavlja pravo blago za proučavanje komunizma. Kažem, "gotovo sva", jer je izostavljena vredna arhiva istočnonemačkog ministarstva spoljnih poslova, u kojoj se drži gotovo sva dokumentacija u vezi sa često podlim i udvoričkim razgovorima koje su zapadno-nemački političari vodili sa vođama Istočne Nemačke. Dakle, u otvaranju arhiva političari Zapadne Nemačke nikoga nisu pošteli – izuzev sebe.

Od velike pomoći bilo je i to što Nemačka ima tako dobru tradiciju u pisanju savremene istorije. Na primer, u istražnom odeljenju u Gaukove službe radi i jedan broj mladih istoriča-

ra sa minhenskog Instituta za savremenu istoriju, poznatih po svojim studijama o nacizmu. Njihove karijere su čudne: oni polako prelaze sa proučavanja jedne na proučavanje druge nemačke diktature, a pri tom sve vreme uživaju u blagostanju nemačke demokratije. Rezultati su zaista impresivni. Za razliku od pedesetih, kada učenik u Zapadnoj Nemačkoj gotovo da ništa nije mogao da sazna o nacističkoj Nemačkoj, danas svako dete u Nemačkoj može da nauči veoma mnogo o istoriji komunizma u Nemačkoj. Drugo je pitanje koliko učenike to uopšte zanima.

U zemljama centralne Evrope otvaranje arhiva išlo je neravnomernije, delom zbog političkih stavova koje sam opisao, a delom, jednostavno, i zbog nedostatka izvora i stručnog osoblja. Ipak, i u tim zemljama obelodanjene su zanimljive činjenice u vezi sa novim arhivskim materijalom, a i udžbenici su vidno poboljšani. U Poljskoj se vodila živa intelektualna i politička debata o prirodi, dostignućima i (ne)legalnosti Narodne Republike Poljske. U Pragu se novi institut za savremenu istoriju bavi istorijom Čehoslovačke od 1939. do 1992. U Mađarskoj je čak osnovan poseban institut za proučavanje istorije revolucije iz 1956. Jedan član tog instituta pokriva otprilike jedan dan revolucije.

Pored svega ovoga, Nemačka je začetnik i u sistematskom otvaranju dokumentacije tajne službe; ovo je urađeno u nadležnosti Gauka, i svima — i onima koji su bili špijunirani i samim špijunima — koji imaju dosjee i žele da saznaju njihov sadržaj omogućen je pristup dokumentaciji. Moć je u rukama pojedinca. Možete da rešite da pročitate svoj dosije ili da ga ne pročitate. Oni koji su davali informacije o vama pominju se pod pseudonimom, ali imate pravo da tražite podatke o njihovom pravom identitetu. Onda možete da se sretnete sa nji-

ma ili da se ne sretnete; možete o tome nešto javno da kažete, ili da razgovarate samo sa najbližim prijateljima, ili da sve sačuvate samo za sebe. To je najdublja i najličnija vrsta istorijske pouke.

Zvuči nesuvislo, tek statistika Gaukovog izveštaja ne obaveštava nas koliko je tačno ljudi bilo podvrgnuto ovom iskustvu. Ali, razumna je procena da je više od 400.000 ljudi videlo svoje dosjee u Štaziju, da preko 300.000 ljudi još uvek čeka na to, a više od 350.000 ljudi je odahnulo — ili se, naprotiv, razočaralo — što nemaju dosije. Ne mogu da se setim nijednog naučnog modela koji bi mogao da bude primenjen na ovako specifičan eksperiment. Ljudi su saznali zaista strašne stvari o sebi: na primer, istočnonemačka mirovna aktivistkinja Vera Volenberger saznala je da ju je suprug špijunirao sve vreme dok su bili u braku. Samo ovi ljudi mogu da kažu da li je dobro što je ovo izašlo na videlo.

Ponekad bi mediji izveštavali o ovome na neodgovoran i senzacionalistički način — optužujući ljude da su špijuni bez ikakve neophodne opreznosti u vezi sa izvorima informacija ili samim okolnostima. U nemačkom za ovu vrstu izlaganja javnosti postoji izraz *outing* (**razotkrivanje**). Dakle, javlja se strukturni problem proučavanja prošlosti u društvima koja imaju slobodne medije željne senzacija. Međutim, treba reći da su neki ljudi iz svega ovoga izašli sa mnogo sumnji koje su ih izjedale, ali i sa boljim pogledom na čitav problem i sa čvršćim uporištem za dalji život.

U drugim zemljama centralne Evrope nemački eksperiment je s početka bio mnogo kritikovan i ljudi su mu se opirali tvrdnjom da će se njime otvoriti stare rane i nepravedno uništiti ugled ljudi, kao i da su izveštaji poljske i mađarske tajne policije daleko nepouzdaniji od izveštaja nemačke tajne policije. (Ova poslednja

primedba je na neki način primer za navodni nacionalni ponos.) Službenici bi nevine ljude optuživali za špijunažu ili bi špijune jednostavno izmišljali – takozvane "mrtve duše" – ne bi li ispunili svoju unapred određenu kvotu za špijune. Mnoga dokumenta kasnije su uništena, neka su neovlašćeno menjana. Tako su izveštaji tajne službe zadržani samo u tadašnjim ministarstvima unutrašnjih poslova ili u arhivama još uvek aktivnih službi bezbednosti i selektivno su ih koristili jedino oni i njihovi politički poglavari. Samo je nekolicina naučnika bila dostupna dokumentacija.

Zanimljivo je, ipak, da se to sada menja. Mađarska je dozvolila pojedincima da traže na uvid kopije svojih dosijea. Primer je opet dala Nemačka, mada mađarska pravila zahtevaju čak i veći stepen "anonimnosti" – drugim rečima, zatamnijavanje imena na kopijama. Mađarsko istražno odeljenje ima jednostavan ali prilično zloslutan naziv: istorijsko odeljenje. Da bi ograničio dostupnost ovog materijala, mađarski ustavni sud pozvao se na procene nemačkog ustavnog suda, naročito u korišćenju zanimljivog koncepta "informativnog samoodređenja". Jednostavno rečeno, ja imam pravo da znam šta je država saznala o meni i, do izvesne mere, imam pravo da odlučim šta će se od toga otkriti.

Zakon Češke Republike omogućava ljudima koji su bili državljani čehoslovačke u periodu od 1948. do 1990. da pod sličnim uslovima pročitaju svoju dokumentaciju. Prve molbe su stigle u junu 1997. Do sada je bilo vrlo malo rasprava o pojedinačnim slučajevima, i samo je nekoliko bivših istaknutih disidenata podnelo prijave da vidi svoja dokumenta. Možda će se ovo promeniti kada se objave neke senzacionalne vesti, ali je danas javnost u Pragu vrlo malo zainteresovana za ovo pitanje. Izgleda da su Česi već "prošli kroz sve ovo", uključujući i ogromnu raspravu o iskupljenju s početka devedesetih.

I Poljska je sada krenula ovim putem. Nova vlada post-Solidarnosti obavezala se da će pojedincima biti omogućen uvid u dokumenta tajne službe. Kada sam sredinom novembra 1997. bio tamo, vodila se žustra debata o tome kako to uraditi. Učesnici u raspravi stalno su se pozivali na nemačko iskustvo. U parlamenatrnjoj raspravi o vladinom programu katolički nacionalni lider izbornog saveza Solidarnosti Marian Krzaklewski zatražio je "da se otvori arhiva po ugledu na Gaukovu službu".

Sve u svemu, vrlo je zanimljivo videti kako baš u okviru ovih zemalja Nemačku posle svega uzimaju za primer i model koji bi trebalo da bude od koristi i njenim istočnim susedima. Ko bi pre pedeset godina mogao da pretpostavi da će se, kada je reč o pitanju suočavanja sa teškom prošlošću, Poljaci ugledati na Nemce?

V

Ne postoje jednostavna uopštavanja i sigurno nema univerzalnih pravila. Mnogo toga zavisi od karaktera prethodnog režima i prirode tranzicije. Čak ni na moje prvo pitanje – DA LI? – ne može se jednostavno odgovoriti. Staro pravilo da sve treba predati zaboravu mnogo je jače i podesnije od pokušaja istoričara da pamte. Uspešna demokratska društva stvorena su na svesnoj politici zaboravljanja – ali je to išlo uz račun koji se obično ne ispostavi do naredne generacije.

U centralnoj Evropi posle komunizma nemačka politika sistematskog, razumnog "istraživanja" prošlosti u suprotnosti je sa prvobitnom poljskom idejom povlačenja "debele linije" između prošlosti i sadašnjosti. Ali pokušaj Poljaka da slede španski primer nije bio uspešan kao u Španiji. Za godinu dana pitanje komunističke prošlosti ponovo je počelo da opседа poljske političare, ali i dan-danas to pitanje se razmatra na jedan nemaran način, uz izricanje nedokazanih optužbi u vezi sa prošlom saradnjom sa komunističkim vlastima. Moj bi zaključak glasio: ako već treba da se suočimo sa prošlošću, onda to treba da uradimo što pre, otvoreno i u skladu sa zakonom. To dozvoljava ljudima i da nastave dalje – ne obavezno i da zaborave, možda čak ni da oproste, ali jednostavno da krenu napred, i da ono što se dogodilo ostave za sobom.

Ako su pitanja DA LI? i KADA? tesno vezana, onda su isto u istoj takvoj vezi i pitanja Ko? i KAKO?. U Nemačkoj su ovaj proces i olakšali i otežali učesnici iz zapadne Nemačke: olakšali su ga u administrativnom, a otežali u psihološkom smislu. Ipak, oni su to razrešili međusobnom saradnjom, dok Mađari, Poljaci, Česi i Slovaci imaju običaj da svaljuju odgovornost na druge. **I**ma zemalja u svetu kojima su ovakva suđenja preko potrebna. U centralnoj Evropi – uz nekoliko važnih izuzetaka –

ne bi se moglo reći da su ova suđenja bila neophodna, a još više se sumnja u njihovu delotvornost. Pokušaj primene postojećih nacionalnih zakona je sumnjiv, jer su ti zakoni pogrešno tumačeni i selektivno korišćeni, i otuda su ovi pokušaji često bili neuspešni. To svakako nije ni poduprlo ni ojačalo vladavinu prava. Ovo je oblast u kojoj od velike pomoći može da bude međunarodni činilac.

Ikako jeste prilično težak, najmanje štetan put u budućnost jeste pokušaj da se uspostavi čvrst međunarodni zakonski okvir za "zločine protiv čovečnosti" ili "ratne zločine". Na primeru Haškog tribunala za Bosnu i Ruandu treba dalje da se radi na stvaranju stalnog međunarodnog suda za zločine, suda za koji se zalažu Arije Nejer, Ričard Goldstoun i drugi, pred kojim će svi diktatori, ma gde se nalazili, morati jednog dana da odgovaraju. U međuvremenu, zanimljiv je primer Mađarske koja pokušava da svoje zakone prilagodi međunarodnim. Međutim, to se odnosi samo na jedan događaj od pre više od četrdeset godina, na revoluciju u Mađarskoj 1956, i primena ovih zakona nailazi na mnogobrojne prepreke u prikupljanju dokaza, kao, uostalom, i prilikom suđenja nacističkim zločincima poslednjih decenija.

Što se tiče očišćenja, verovatno ne postoji nešto što bi se moglo nazvati dobro pokajanje, čak i kada se iz pristojnosti nazove procesom lustracije. Čehoslovačko očišćenje je bilo brzo i na grub način uspešno, ali i duboko pogrešno zbog proceduralnih propusta. Nemačko "gukovanje" bilo je proceduralno pravednije: pažljivo, pojedinačno, razumno, uz mogućnost žalbe. Ali, ponekad su ga zloupotrebljavali mediji, pa je zato bilo nezgrapno. Da li je zaista potrebno izvoditi pred sud vozače i poštare? I opet se vraćamo na pitanje ko bi trebalo to da uradi, i da li bi zapadni Nemci to učinili sebi?

Ipak, Poljska je pokazala kakva se cena plaća ako se proces očišćenja ne sprovede. Mađari su, krenuvši putem nemačkog modela, unapređujući ga, došli do prefinjenijeg modela: oni će suditi samo onim ljudima na višim položajima, i to pojedinačno i detaljno, i samo ljudima koji su bili u državnoj službi. Ali, zakasnili su sedam godina. Sada je Poljska konačno krenula tim putem, uvodeći zakon koji je verovatno sistematičniji od svih ostalih.

Mislim da ovaj treći put – onaj koji se odnosi na istorijske pouke – jeste put koji je najpogodniji za zemlje centralne Evrope. Veći deo uporedne literature dolazi do sličnog zaključka i za druge zemlje: prema Bibliji, "pravovernost" jeste i najpoželjniji i ostvariv način da se suočimo sa bolnom prošlošću. Baš to je veoma dobro uradila Zapadna Nemačka u vezi sa nacizmom, bar kada je reč o periodu posle 1960. Ono što je ujedinjena Nemačka uradila posle 1990. može takođe da posluži kao primer: parlamentarne komisije, otvaranje arhiva, jedinstvena mogućnost da se dođe do sasvim lične istorijske pouke preko pristupa dosijeima Štazija.

Zalagati se za treći put podrazumeva i jako bitnu ulogu koju treba da odigraju istoričari koji proučavaju savremenu istoriju. U stvari, ako se postavlja pitanje "Ko je najpozvaniji da proučava i istražuje prošlost?", ja zaista smatram da odgovor glasi, ili bi trebalo da glasi – istoričari. Ali ovo je vrlo odgovoran posao. Istina je krupna reč, koja je prilično često bila zloupotrebljavana u centralnoj Evropi tokom kratkog, pokvarenog dvadesetog veka, tako da je ljudima u tim krajevima taj izraz već dosadio i oni ga koriste krajnje oprezno. Razmišljajući o posledicama koje za sobom ostavljaju diktature, čovek stalno treba da ima na umu koliko je teško ustanoviti bilo kakvu istorijsku istinu. Naročito kada dođe do promene

režima, otkrije se koliko su nepouzdana bilo kakva retrospektivna svedočenja.

Pa ipak, proučavanje ovog problema takođe podstiče i alergiju prema nekim bezdanim frivolnostima postmodernističke istoriografije. Jer, ovo pitanje je isuviše ozbiljno. Ukoliko se nemarno koristi, dokumentacija tajne policije koju je država prikupila na jedan nametljiv način, služeći se i lažima, može da upropasti mnoge živote. Da bi se dokumentacija pravilno interpretirala, potrebno je napraviti neku vrstu testa kritičke veštine, koju istoričari obično vezuju za srednjovekovne povelje ili pamflete iz osamnaestog veka. Ali, pošto sam intenzivno radio na ovim dokumentima i pošto sam pročitao mnogo drugih radova u vezi sa ovim pitanjem, znam da je to moguće ostvariti. Nije tačno, kako neki tvrde, da je ovaj materijal tako iskvaren da na osnovu njega ne može

da se napiše pouzdana istorija. Dokazni materijal treba jako pažljivo pregledati. Tekst se mora staviti u istorijski kontekst. Za dobru interpretaciju mora da postoji intelektualna distanca i veoma bitno razumevanje za sve muškarce i žene koji su umešani u ispitivanje – čak i ako su u pitanju zločinci. Ali, uz pomoć ovih starih, poznatih disciplina, do istine se ipak može doći. Ne do one jedine, apsolutne Istine, sa velikim I, ali ipak do jedne stvarne i važne istine.

Izvornik: Timothy Garton Ash, "Trials, Purges and History Lessons", *History of the Present* (The Penguin Press, 1999), str. 294-314.